

Druhý život F. E. Dzeržinského. Zakladatelská osobnost sovětského bezpečnostního aparátu jako postava stalinské mytologie

Období vrcholného stalinismu na přelomu čtyřicátých a padesátých let dvacátého století lze charakterizovat z mnoha rozličných perspektiv. Interpretace fenoménu zvaného stalinismus můžou vycházet z analýz ekonomických, kulturních a samozřejmě také politických.¹ V poslední době není zanedbáván ani výzkum rozličných aspektů každodennosti, jenž může poskytnout odpovědi na otázky, před nimiž historici tzv. velkých dějin dosud pouze bezradně přešlapovali.² Pestrá paleta přístupů a různě motivovaných narativních strategií pak utváří řadu „příběhů stalinismu“, které jsou čtenářům předkládány jako autoritativní výklady jistého historického období. Záleží především na tom, co který autor akcentuje, jaký z mnoha znaků tohoto rozporuplného období zvolí za jeho nejcharakterističtější rys.

Jednou z vlivných výkladových linií je pojetí stalinismu jako doby politického teroru, éry masové politické represe organizované rozbujelým aparátem tajné politické policie. Ruská společnost se ve finální fázi stalinismu setkává s již několikátou vlnou politických represí sovětského stylu. Obyvatelé střední a východní Evropy poznávají tuto specifickou formu provádění politiky právě na přelomu čtyřicátých a padesátých let.³ Činnost bezpečnostních aparátů se dotkne významné části obyvatelstva – ať už jako přímých obětí represe, či alespoň jako diváků, např. veřejně inscenovaných politických procesů.

Činnost tajné policie se však odehrávala i v rovině literárních reprezentací. Účelem takového zobrazování nebylo pouze převyprávění událostí či informování o nich.

▶ ▶ ▶

- 1 Poměrně aktuální shrnutí bádání o stalinismu poskytuje publikace LITVIN, Alter – KEEP, John: *Stalinism. Russian and Western Views at the Turn of the Millenium*. Routledge, New York 2005.
- 2 Nejnověji FIGES, Orlando: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. Penguin, London 2008. Již klasickými díly k tématu jsou pak FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York 1999, a KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkley and Los Angeles 1995.
- 3 Výjimku tvoří samozřejmě případ sovětského záboru Pobaltí či událostí spojených se sovětskou anexí východního Polska na podzim 1939. Ke krátkodobému, ale masovému rozšíření stalinistického pojetí politiky na západ od sovětských hranic však dochází nejdříve po roce 1945, definitivně pak na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Nebyl to samozřejmě první kontakt obyvatel střední a východní Evropy se státem organizovanou nezákonností – významnou historickou zkušeností byly v tomto směru některé meziválečné autoritativní režimy a samozřejmě nacistická represivní politika, která byla pro Středoa Východoevropany nejvýznamnějším setkáním s masovou státní represí vůbec.

Beletrie i historiografie svými narativními konstrukcemi sledují taktéž cíle úzce spjaté s podporou, či naopak subverzí rozličných politických projektů. Mohou např. legitimizovat určité mocenské uspořádání a vytvářet mýty, o něž se držitelé moci mohou opírat. Opačným postupem je pak cesta kritiky a demaskování takových konstrukcí. Svět literárních fikcí a dějepisných vyprávění je proto důležitým hráčem v procesu vytváření mocenských poměrů ve společnostech.

Stalinismus nebyl výjimkou. Literární, filmová a výtvarná zobrazování v něm tvořila důležitou složku při budování systému vlády a ovládnutí. V tomto příspěvku se chci zaměřit na konkrétní případ mýtotočivé práce, spojený s problematikou tajné policie. Objektem mého zájmu bude literární zobrazování zakladatele a symbolické postavy sovětské tajné policie Felixe Edmundoviče Dzeržinského⁴, prezentované československému publiku na začátku padesátých let.⁵

Přes proklamovaný kolektivismus bylo zobrazování silných osobností důležitou složkou beletristické i historické literatury vrcholného stalinismu. Právě na příkladu osobnosti Dzeržinského mohly být ukázány tradice sovětského bezpečnostního aparátu, vycházející z podzemní činnosti revolučního hnutí dob carského Ruska, obraně proti kontrarevoluci v prvních letech sovětského zřízení až k období stabilizace a budování po skončení občanské války. Dzeržinský sloužil jako symbol bolševických ctností, jeho činnost byla prezentována jako soubor úctyhodných skutků celoživotního revolucionáře. Jeho významné postavení v panteonu bolševické strany podtrhuje skutečnost, že byl (nejspíše díky tomu, že zemřel již v roce 1926) jedním z mála funkcionářů původní revoluční garnitury VKS(b), kteří se nedočkali pozdějšího označení za zrádce a odpadlíka. Tedy osudu, který potkal Trockého, Bucharina, Zinověva a řadu dalších osobností sovětského i mezinárodního komunismu. Dzeržinský propojoval legendami opředenou ilegální práci v době carismu s procesem vytváření sovětské tajné policie a její práci interpretovanou jako prostředek obrany ruské revoluce.

» » »

- 4 Felix Edmundovič Dzeržinský (11. 9. 1877–20. 7. 1926) pocházel z polské šlechtické rodiny. Od roku 1895 byl aktivní v sociálnědemokratickém hnutí – nejdříve v litevské sociální demokracii a od roku 1900 v Sociálně demokratické straně Polska a Litvy, jejímž byl spoluzakladatelem. V předrevolučním období strávil celkem jedenáct let ve vězení. Od prosince 1917 až do své smrti stál v čele Všeruské zvláštní komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží, pro niž se vžil zkrácený název Čeka (od roku 1922 GPU, od roku 1923 OGPU). Zastával dále funkce lidového komisaře vnitra, lidového komisaře dopravy a předsedy Nejvyšší rady národního hospodářství SSSR. Patřil mezi nejdůležitější představitele politického vedení zakladatelského období sovětského státu.
- 5 Jedná se o dvě beletristické práce a jednu historiografickou. GERMAN, Jurij: *Revolucionář. Povědky o Felixi Dzeržinském*. Mladá fronta, Praha 1952. PIÓRKOWSKI, Jerzy: *Plamen nehasnoucí. Dvě povídky o Felixu Dzeržinském*. Svoboda, Praha 1952 (obsahuje Piórkowského povídku Plamen nehasnoucí a povídku „Rudý máj“ od Tadeaše Borowskeho). LJUBAROV, G. M.: *F. E. Dzeržinský. Naše vojsko*, Praha 1951. V některých případech pro dokreslení přihlédnou také ke knize *Listy ze života Dzeržinského*. SNPL, Praha 1959 (kniha obsahuje edici deníku a dopisů F. E. Dzeržinského a práci P. Sofinova „Stránky ze života F. E. Dzeržinského“).

Postavu Dzeržinského lze v kontextu analyzovaných literárních děl chápat jako zosobnění určitých lidských vlastností, jež byly prezentovány jako morální východiska práce politické policie. Pro začátek postačí tyto vlastnosti (cti) vyjmenovat: poctivost, bdělost, obětavost, pracovitost, neústupnost, odhodlanost a smysl pro spravedlnost. Na následujících řádcích se pokusím ukázat, jak jsou tyto vlastnosti zobrazovány v rámci literárního vyprávění. Právě v něm se totiž odehrával „druhý život Felixe Dzeržinského“.

Osobnost – obraz revolucionáře

Literární zpodobnění zakladatele Čeky počíná u vyobrazení jeho fyzické podoby. Všechny výše popsané charakterové vlastnosti jsou vepsány do Dzeržinského tělesné fyziognomie. Celek pak vytváří obraz osobnosti revolucionáře, odpovídající svérázné stalinské estetice. Základními fyzickými znaky jsou vysoká, hubená postava a výrazné oči, které dominují většině osobnostních charakteristik. První jmenované označuje asketický životní styl stranického pracovníka, jenž je plně oddaný politické činnosti a nedbá na materiální stránky života. Druhý je fyzickým projevem bystrého úsudku, rychle pronikajícího k samé podstatě věcí. Oči však značí také odhodlání a v některých případech spravedlivý hněv vůči nepravostem: ...*nádherné oči – veselé a zároveň pohněvané*.⁶

Několik následujících ukávek reprezentace Dzeržinského povahových vlastností prostřednictvím popisů jeho fyzického zevnějšku ilustruje výše nastíněné teze. Hektické pracovní nasazení revolucionáře je zdůrazněno kontrastem mezi zanedbaným zevnějškem a fyzickým vyzářováním odhodlání a životního elánu:

*Vyhladovělý, s hořícíma očima, v ošumělém kabátě a zablácených botách býval pět-krát denně na dělnických schůzích. Sám agitoval, rozdělával úkoly, navazoval spoje, jezdil po venkově, fáral do dolů, redigoval letáky, výzvy, časopisy. Přípravoval revoluci.*⁷

*Hubený, zarostlý, s řídkou světlou bradkou, měl usměvavé oči a na tvářích živé ruměnce. Plavý chochol vlasů se mu natřásal při každém pohybu a neposlušné vlasy mu padaly do čela.*⁸

Dalším příkladem je použití fyzického popisu Dzeržinského k zobrazení kontrastu mezi silami revoluce a představiteli carského Ruska. Výstižný je výjev ze

►►►

6 GERMAN, Jurij: *Revolucionář*, s. 149.

7 PIÓRKOWSKI, Jerzy: *Plamen nehasnoucí*, s. 115

8 Tamtéž, s. 133.

scény, v níž se trestanec Dzeržinský pouští do konfliktu s vězeňským dozorcem. Literární zkratkou vyjadřuje nepřekonatelnou propast mezi pohodlným, požívačným světem carského úřednictva (zde symbol buržoazie) a askezí revoluci zcela oddaných bolševiků:

Právě tak jako u všech dřívějších výslechů neřekl Dzeržinský nic. Ač se ho znovu a znovu dotazovali, mlčel. O čem ostatně mohli spolu rozmlouvat – navoněný, růžový, kudrnatý a sytý rotmistr a starý revolucionář Felix Edmund Dzeržinský? Dzeržinský pomalu zvedl hlavu a krátce s podíval do růžové tváře rotmistroy. Z jeho nádherných očí sálala strašlivá nenávisť, a toho ohně se rotmistr tak lekl, že dokonce krok ustoupil... Nyní stáli proti sobě – maličký růžový rotmistr, podobný andílkovi na vánočním stromku, a štíhlý Dzeržinský s očima planoucíma nenávisí...⁹

Popisy Dzeržinského fyziognomie jsou vyjádřením také dalších ušlechtilých vlastností. V následující ukázce je pozornost věnována jeho řečnickému umění, kontrastu mezi pokorným a skromným vystupováním a přesvědčivým, strhujícím projevem:

Mluvil jako vždy krátce, jako vždy vřele, mladistvě, čisté oči se mu leskly pod jemným tmavým obočím, a když domluvil, najednou znovu zrozpačitel a zrudl až po uši – červenal se často jako dívka.¹⁰

Jiným příkladem je vypodobnění lidštějších stránek jindy tvrdého a nesmlouvavého revolucionáře. Tehdy je akcent položen na zdánlivě slabší stránku jeho osobnosti. Má však ukázat, že pod drsnou slupkou „prvního čekisty“ se skrývá citlivý a dobrušedný člověk. Příkladem může být ukázka ze scény, v níž se Dzeržinský dozví o pokusu o atentát na Lenina:

Dzeržinský telegram přečetl a mnul si čelo dlaní. Pak se podíval na tajemníka. Tajemník znal dobře tento výraz očí ocelového Felixe: na okamžik dětský, nechápající. Tento výraz se objevoval v očích Dzeržinského tehdy, když se stala nějaká strašlivá, nenapravitelná ničemnost, nepochopitelná jeho čistému rozumu.¹¹

Poslední ukázka ilustruje nejčastější zpodobnění Dzeržinského, jež mělo vystihnout jeho přímost, bystrost a odhodlanost prostřednictvím výrazného tělesného znaku:

▶ ▶ ▶

9 GERMAN, Jurij: *Revolucionář*, s. 100.

10 Tamtéž, s. 9.

11 Tamtéž, s. 114.

*A s lesknoucíma se, překrásnýma, inteligentníma, planoucíma očima první čekista najednou vstal a začal rýsovat plán organisace obecného školství. Byl to plán přesný, nejednou promyšlený, vtípný a skvělý, jako všechno, co pocházelo od Dzeržinského.*¹²

U analýzy literárních zobrazení politických ikon stalinismu je tedy zapotřebí vycházet z banálních popisů vnějších podob těchto osob. Důležité charakteristiky podrobněji rozváděné v průběhu jednotlivých scén a příběhů jsou mnohdy již v těchto případech vyjádřeny zcela explicitně. Konstruování mýtu stalinského hrdiny se neobejde bez zdůraznění jistého druhu fyziognomických znaků či projevů, které zařazeny do celkového kontextu ještě prohlubují významy podsouvané při vlastním popisu jednání zobrazovaných osob.

Železný Felix – šlechetnost, obětavost, pracovitost, skromnost

Jádrem literárních charakteristik Felixe Dzeržinského jsou však beletrizované epizody z jeho života. V celé řadě příběhů lze i ve zdánlivě okrajových detailech rozpoznat důležité vlastnosti, jejichž nositelem má být idealizovaná postava revolucionáře. Literární Dzeržinský se stává vzorovým příkladem stranického pracovníka. Není to takřka zbožštěná postava velkého vůdce, typická pro zobrazování Stalina. Dzeržinský je skutečným dělníkem revoluce, maximálně odhodlaným funkcionářem, vždy věrným straně a zcela oddaný cílům, o něž strana usiluje. Má vůdčí schopnosti, a jak u obyčejných dělníků či spoluvyhnanců, tak později u svých podřízených v Čechách je obdařen přirozenou autoritou. Je velmi pracovitý, veškerý čas věnuje politické činnosti. Dokáže se obětovat pro ostatní, i když mu to může přinést značné osobní strádání. Přes všechnu svou tvrdost a neústupnost má smysl pro humor a nechybí mu vřelý vztah k lidem. Tato poslední vlastnost zahaluje osobnost nelítostného revolucionáře do závoje lidskosti – přes své mimořádné pracovní nasazení, jež vyžaduje i po ostatních, a bezohledný postup vůči nepřítelům revoluce před i po ní, je Dzeržinský citlivý člověk, jenž myslí především na ostatní.

Stručný profil Felixe E. Dzeržinského nabídl následující pasáž z Ljubarovy publikace, jejíž český překlad vydaný roku 1951 byl prvním svazkem edice Hrdinové válek a revolucí:

Jedenáct let, téměř čtvrtinu svého života, strávil Dzeržinský ve vězení, na nucených pracích a ve vyhnanství. Všechnu krev svého srdce dal, kapku za kapkou, veliké věci boje za komunismus... I dnes je železný Felix jako vždy s námi, v jednom říku s živými.

» » »

12 Tamtéž, s. 122.

Celý jeho drsný život, bolševická stranickost, přísná zásadovost, jeho křišťálová čistota je povzbudivým příkladem pro miliony budovatelů komunistické společnosti.¹³

Polský autor J. Piórkowski využil pro charakteristiku Dzeržinského-revolucionáře příměr k plamenu, jenž nikdy nezhasíná a podněcuje další a další požáry revolučních povstání. Symbolika plamene je velmi působivá, má být jakousi esencí Dzeržinského osobnosti odrážející jeho místo v politickém boji bolševiků:

...však všude tam, kde bylo nejhůř, objevoval se vysoký hubený muž, který potíral zbabělce, shromažďoval statečné, chránil bezbranné. Šel jako plamen, který v černé noci zachvacuje starou prohnílou stavbu, lačně se chytá proschlých trámů, i když zprvu jen neviditelně doutná a krčí se pod krovem, ale vzápětí už rodí nové ohně, nové plameny. Ty se pak rozbíhají dál a dál, stále hltavěji po stropech a zdech, až se nakonec převalují jako ohnivý uragán z rohu do rohu, od jedné stěny k druhé. Avšak on – ze všech nejsmělejší – šlehá ke štítu a tam zůstává, dokud za rachotu řídicího se zdíva a trámů nepohltní tma a země starou stavbu do poslední částěčky. Dokud stále týž – a přece jen nový – nebude sloužit výstavbě lepšího světa a lepšímu člověku – plamen věčně planoucí, nehasnoucí.¹⁴

Dzeržinský je především bojovník. Jeho literární reprezentace je obrazem neustálého boje, buldočí vytrvalosti, s níž jde bez ohledu na vlastní utrpení do nových střetů, ať už s autoritami carského Ruska (často zastoupenými vězeňskými dozorci) nebo s nepřáteli revoluce v době budování sovětského státu:

Za základní metodu léčení považoval boj, neustálý, nikdy neustávající boj s katy a vězniteli, boj za práva vězňů, za ty bídné drobečky práv, na které vězeňská administrace sahala, boj o právo na procházky, boj o slušné zacházení, boj o vlastní zdraví, o tělocvik, boj o knihy, aby léta vězení nemíjela nadarmo, ten boj, který nedovoluje slábnout duchu ani tělu, který udržuje i nervy ve věčném napětí, který nutí k trvalé bdělosti... „Jen v neustálém zápase,“ říkal si Dzeržinský, „neztrácí revolucionář „z povolání“ ve vězení síly, neochabne, nevydá se na milost a nemilost vítězi, který nikdy nikoho nešetří, leda zrádce...“ Dzeržinský neúnavný, věčně v napětí, vítězil vždycky v boji a miloval toto slovo. Slovem „boj“ začínal svůj uvědomělý život, bojem a vítězstvím rostl a pomáhal růst i druhým.¹⁵

Dalším atributem revolucionáře je skromnost. Dzeržinský stalinské literatury je zobrazením ideálu revoluční askeze. Člověk oddaný politickému projektu socialistické

▶▶▶

13 LJUBAROV, G. M.: *F. E. Dzeržinský*, s. 56.

14 PIÓRKOWSKI, Jerzy: *Plamen nehasnoucí*, s. 108.

15 GERMAN, Jurij: *Revolucionář*, s. 37.

revoluce nemůže hledět na požitky, které mu poskytuje světský život. Nemá na ně čas, ani prostředky. Proto musí působit zanedbaným dojmem, je věčně hladový a špatně oblečený. Zobrazování projevů chudoby a odříkání dále prohlubuje význam cílů, o něž takto strádající revolucionář usiluje:

...krátký kabát Dzeržinského byl podšit prošoupanou „rybí kožešinou“ hodně olezlou, a co bylo hlavní, dnes se mu jako naschvál vytrhla podšívka rukávu, vata s jakýmsi hadříky, a všechno to viselo na nitích jako něco samostatného, co nemělo s kabátem nic společného.¹⁶

V prvním období po převzetí moci je mladý sovětský stát pod tlakem vnitřních i vnějších nepřátel. Jednou z nejviditelnějších obtíží je neustálý nedostatek potravin. Následující ukázka je dalším příkladem zobrazování Dzeržinského skromnosti, zde navíc doplněna o manifestované antielitářství revolučních vůdců:

Země hladověla, hladověli i čekisté. V domě na Lubjance bývaly považovány za velký svátek ty dny, kdy se v jídelně podávala polévka s koninou nebo ragout z koňského masa. Dzeržinský obědvával společně se všemi v jídelně, a zlobil se, když mu přinášeli jídlo zvlášť do pracovny. „Nejsem pán,“ říkal, „dovedu si sám dojít k obědu!“ Ale často mu nestačil čas a zůstal pak o hladu.¹⁷

Závěr předchozí ukázky upozorňuje na další ctnost – pracovitost. Jednou z opor literárního portrétu Dzeržinského je neustálé zdůrazňování jeho až nelidského pracovního nasazení. Velmi častý obraz bdícího Dzeržinského zabraného do práce dobře ilustruje následující ukázka hovořící o jeho spacích návycích v době, kdy šéfoval tajné policii:

V pracovně stála za španělskou stěnou postel. Když už Dzeržinský nemohl déle pracovat, šel za španělskou stěnu, zul boty a lehl si. Nespal dlouho – tři čtyři hodiny. Nikdo ho nikdy nebudil. Vstával sám, umyl se, otevřel dveře do pokoje k tajemníkovi a říkal: „Zdá se, že jsem zaspal celou věčnost?“¹⁸

Kde by byly všechny výše popsané vlastnosti, kdyby se jejich nositel nedokázal obětovat za své spolubojovníky? Dzeržinský je samozřejmě velmi obětavý, až do takové míry, že nehledí na příkoří, která svou obětavostí a ochotou pomoci způsobí sám sobě. Dvě ukázky věrně ilustrují tento často zobrazovaný rys jeho povahy. V prvním

► ► ►

16 Tamtéž, s. 15.

17 Tamtéž, s. 112.

18 Tamtéž, s. 109.

případě Dzeržinský pečuje o svého dlouholetého kolegu, nyní na smrt nemocného spoluvězně, který není schopen vlastními silami opustit celu. Dzeržinský nakonec přes konflikt s vězniteli vybojuje možnost vynášet každý den svého přítele na dvůr věznice:

Nyní vynášel Rossola na procházku denně. Za to léto si silně poškodil srdce. Ale což si kdy všimal takových maličností? Vypráví se, že kdosi o něm řekl: „Kdyby byl Dzeržinský za celý svůj uvědomělý život neudělal nic jiného než to, co učinil pro Rossola, i pak by mu měli lidé za to postavit pomník.“¹⁹

Jindy Dzeržinský odmítne možnost útěku z vězení, protože chce zůstat s mladšími a nezkušenými politickými vězni a pomoci jim v jejich obtížné situaci:

Nevěděl o tom nikdo, jen ti, kdo byli na svobodě, a sám Dzeržinský. Odmítl však i tento útek a odůvodnil to těmito slovy: „Musím se podrobit témuž osudu jako ostatní; někteří zatčení by si mohli myslet, že děláme výsady pro vyvolené. Musím zůstat se svými mladými soudruhy.“ A přes všechny domluvy zůstal s mládeží. Zůstal s nimi z téhož důvodu, ze kterého se dělil ve vězení o všechno, co mu posílali zvenčí, z téhož, pro nějž mnohem později, v devatenáctém roce, jedl se všemi koninu a namrzlé brambory, z téhož, ze kterého později poslal hladovějícím v Povolží jedinou rodinnou cennou věc – kalamář svého syna. Zůstal, protože nemohl nezůstat.“²⁰

Dzeržinský literatury vrcholného stalinismu je tedy velmi tvrdým chlapíkem ochotným strádat pro druhé a zároveň schopným vést boj proti nepříteli bez ohledu na následky. Profil přísného a strohého revolucionáře je však zjemněn zobrazováním jeho prosté a upřímné lásky k lidem. Až za hranice absurdity jde vykreslení této stránky Dzeržinského osobnosti v historické práci *Stránky ze života F. E. Dzeržinského* z pera P. Sofinova. Je vydána sice až v období poststalinismu (rusky 1956, česky 1959), svým obsahem však zcela zapadá do kontextu ostatních zde citovaných titulů:

Celý život Felixe Edmundoviče byl naplněn láskou k pracujícimu člověku. Zvláště vřelý vztah měl k dětem [...] Když byl ve vyhnanství, ulovil v Kajgorodském pro své malé přátele medvídek. Naučil je tancovat a klanět se. Radost dětí neměla konce. Každý chtěl pohladit jeho měkký, huňatý kožich. Medvídek směšně přešlapoval, kolébal se po dvoře nebo se převaloval v trávě za nadšeného výskotu bosých kloučků a děvčátek.²¹

►►►

19 Tamtéž, s. 33.

20 Tamtéž, s. 84.

21 Sofinov, P.: *Listy ze života Dzeržinského*, s. 285.

Otec a jeho děti – Dzeržinský čekistou

Působení Dzeržinského v tajné policii je prezentováno jako přirozené pokračování jeho předrevolučních aktivit. Jako jeden z vynikajících stranických pracovníků je pro své mimořádné lidské a politické kvality pověřen zodpovědnou a náročnou činností – obranou revoluce. Činnost tajné politické policie je prezentována jako primárně obranná záležitost. Obrana před kontrarevolucí (vnitřními nepřáteli) a různými nepravostmi vyskytujícími se v nově budovaném zřízení. Pro období stabilizace po skončení občanské války se pak činnost čekistů vysvětluje svéráznou tezí o přímé úměře mezi úrovní budování komunismu a počtem jeho nepřátel.²² Velitel Čeky Dzeržinský je zobrazován jako přísný nadřízený, který vyžaduje vysoké pracovní nasazení, lpí na „morálce čekisty“, ale zároveň se sám nevyhýbá nejnebezpečnějším a nejnáročnějším úkolům. Pro své podřízené je Dzeržinský vzorem, zdrojem rad a poučení a zároveň objektem obdivu. Vztah řadových čekistů ke svému šéfovi je velmi vřelý, nazývají jej svým otcem.²³

I v roli hlavního představitele sovětské bezpečnosti je Dzeržinský tím starým rázným funkcionářem, který bez okolků jde přímo k jádru věci a nebojí se těch nejtěžších úkolů. Výstižná je v tomto směru například scéna, kdy Dzeržinský vyslýchá zadrženého kontrarevolucionáře:

Nejnebezpečnější, zatvrzelé a otrlé lidi vyslýchal Dzeržinský sám. Chodil po pokoji, kladl krátké otázky a vysmíval se:

„Na co jste spoléhali? Myslili jste si, že vám vrátíme moc? A pročpak? Proto, abyste topili dělníky a rolníky v jejich vlastní krvi? Ne, to se vám nepovede! Moci se nevzdáme! Ale vás a lidi vašeho druhu budeme střítet!“

A náhle se zastavil uprostřed pokoje, okamžik se díval rozhněvanýma, široce rozevřenýma očima do tváře tomu, koho vyslýchal:

„Ano! A prosím, nezapírejte a bez zbytečného zdržování jmenujte své protirevoluční pracovníky. Kdo vám dával peníze? Zbraně? Cože? Mluvte hlasitěji, nestyďte se! Tak vy jste to chtěli vyhodit do povětří? Tak! A co ještě?“

Měl podivuhodné oči – pravdivé, smělé, přímé. Vždycky se díval přímo do očí, přátelům i nepřítelům.²⁴

Dzeržinský-velitel je zobrazován také jako učitel svých podřízených. Zkušený a respektovaný revolucionář, jenž zodpovědně vede své lidi po nebezpečných cestách čekistovy práce:

►►►

22 Tamtéž, s. 271.

23 GERMAN, Jurij: *Revolucionář*, zejména s. 109–112.

24 Tamtéž, s. 99–100.

*Dzeržinský seděl za svým stolem, díval se hned na jednoho, hned na druhého sou-
druha a referoval. Nehlučným a klidným hlasem, velice stručně, jasně a srozumitelně
vysvětloval, jak je třeba odhalit novou protirevoluční organizaci. A čekisté ho posloucha-
li se zatajeným dechem... Na všechny otázky, třeba nejnepatrnější, odpovídal zevrubně.
Pak celý plán prodebatovali a Dzeržinský pozorně vyslechl všechny návrhy.*²⁵

Při výstavbě literárního obrazu nejen Dzeržinského, ale i práce sovětské tajné poli-
cie obecně, je důležité také téma hodnot. Čekista má být poctivý a spravedlivý. Proti ne-
přátelům revoluce musí postupovat tvrdě a nemilosrdně. Nikdy se však nesmí dopustit
bezpráví, nebo dokonce zločinu – důvěra obyvatelstva v Čeku je totiž opřena o bezvad-
ný morální profil jejich příslušníků. Dvě následující ukázky souvisejí s touto proble-
matikou. První se týká případu potrestání bývalého knížete, který se vydával za čekistu
a v rámci této změněné identity páchal zločiny. Druhá ukázka popisuje případ, kdy
mladý čekista vyslýchal nevinnou sestru zadrženého spekulanta:

*„Kníže Eboli, který se vydával za čekistu, byl zastřelen,“ řekl Dzeržinský. „Týž osud
postihne každého, kdo se opováží zhanobit čestné jméno čekisty. Rozuměli jste? Nyní pře-
jdeme k dalším otázkám...“²⁶*

Oči mu ztemněly a hlas zdrsněl.

*„Spáchal jste neodpustitelnou chybu,“ řekl, „neodpustitelnou bolševikovi-čekistovi.
Zatkl jste nevinného člověka...“*

„Ale Felixi Edmundoviči...“

*„Nepřerušujte, když s vámi mluví váš velitel! Nechoval jste se jako čekista! Ještě jeden
takový případ a vyloučím vás ze sboru VČK. Rozuměl jste?“*

Mladý čekista sklopil zrak a přitakal...²⁷

Mučednická smrt

Dzeržinský umírá roku 1926 na selhání srdce. Stalo se tak po jeho vystoupení
na společném zasedání Ústředního výboru a Ústřední kontrolní komise VKS(b), jež
bylo jednou z arén zuřícího vnitrostranického konfliktu. Dzeržinský jako literární po-
stava stalinské beletrie a historické literatury je v tomto případě na smrt nemocným
a horečnatou prací vyčerpaným funkcionářem, jenž vystupuje na straně Stalina proti
později potrestaným zrádcům komunistického hnutí. Ve svém strhujícím vystoupení
odhalí zrádce, jeho srdce však takové vypětí nevydrží a Dzeržinský umírá. Jeho smrt

▶▶▶

25 Tamtéž, s. 110.

26 Tamtéž, s. 102–103.

27 Tamtéž, s. 102–125.

je symbolickým zakončením života revolucionáře, jenž stál vždy na správné straně – ať už to byla bolševická strana v čele s Leninem v době carismu a revoluce, či po boku Stalina v letech ostrých bojů ve stranickém vedení. Záliba stalinismu v budování kultů osobnosti se plně projevila i v případech zobrazení Dzeržinského smrti. Je to smrt mučednická. Dlouholetý spolehlivý funkcionář obětuje život na oltář boje se silami kontrarevoluce. Těmito silami jsou logicky Stalinovi konkurenti v letech bojů o Leninovo nástupnictví, kteří tak nesou vinu na Dzeržinského úmrtí. Konečné vítězství Stalina je však důkazem toho, že Dzeržinského celoživotní činnost revolucionáře nebyla zbytečná.

Jako ilustraci této teze použiji ukázkou ze závěru Ljubarovovy práce o Dzeržinském (závěrečná kapitola je příznačně nazvaná *Smrt na bitevním poli*):

Předčasnou smrtí Felixe Edmundoviče Dzeržinského jsou vinni zapřísáhlí nepřátelé lidu, trockisticko-zinověvovští zrádci. Ti svým bojem proti straně urychlili smrt Dzeržinského. Orgány sovětské výzvědné služby, vychované Dzeržinským, nemilosrdně drtily a ničily pod vedením bolševické strany hadí hnízda trockisticko-bucharinovských fašistických band. Revoluční soud, plnící vůli sovětského lidu, vynesl nad podlými zrádci rozsudek dějin.²⁸

Závěr

Ve svém příspěvku jsem se pokusil na příkladu několika dobových textů analyzovat proces konstruování kultu F. E. Dzeržinského jako jedné z důležitých postav mytologie vrcholného stalinismu. Téma by si samozřejmě zasloužilo podrobnější a také rozsáhlejší rozpracování. A to hned v několika směrech.

Jednak by bylo na místě vzít do hry větší množství textů – záměrně jsem se soustředil pouze na díla, která byla dostupná česky čtoucímu čtenáři. Porovnání s dalšími podobnými postavami na základě větší sumy zpracované literatury by umožnilo zařazení postavy Dzeržinského do kontextu stalinského panteonu. Druhý postup by byl ještě náročnější. Zaměřil by se na vývoj zobrazování postavy Dzeržinského v delším časovém období. Taková analýza by umožnila zpracovat téma praktického využívání kultu „prvního čekisty“²⁹, například v legitimizačních strategiích komunistických diktatur (zejména ve vztahu k existenci a činnosti tajné politické policie). Tato problematika se nabízí jako jedno z dlouhé řady možných témat výzkumu propagandy či politiky dějin v zemích tzv. východního bloku.

►►►

28 LJUBAROV, G. M.: *F. E. Dzeržinský*, s. 55.

29 K tématu využití postavy F. E. Dzeržinského československým bezpečnostním aparátem viz BLAŽEK, Petr: „Chladnou hlavu, planoucí srdce a čisté ruce.“ Rozkaz ministrů vnitra k 100. výročí narození zakladatele sovětské tajné služby Felixe Edmundoviče Dzeržinského. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 5/2007. Odbor ABS MV ČR, Prah 207 s. 255–270.

Nakonec se také vynořuje otázka, na niž by odpověď poskytl rozsáhlejší srovnávací výzkum: je literární reprezentace Dzeržinského projevem v něčem výjimečných stalin-
ských *kultů osobností*, anebo je plně srovnatelná s vytvářením obrazů hrdinů a mučed-
níků v ostatních společenských zřízeních?